

Semiootilise sotsioloogia suunas: semioloogia, semiootika ning fenomenoloogilise sotsioloogia süntees

Risto Heiskala

Seades küsitavaks tavapärase arusaama, mille kohaselt strukturalistlikku semioloogiat (saussure'ilikku traditsiooni), pragmatistlikku semiootikat (peirce'ilikku traditsiooni) ning fenomenoloogilist sotsioloogiat (Husserl, Schutz, Berger ja Luckmann ning Garfinkel) võib pidada vastastikku üksteist välistavateks alternatiivideks, püüab artikkel visandada nende sünteesi. Sünteesi tulemusena kerkib esile kontseptsioon, kus tegevusteooriad (ratsionaalsed valikud, Weber jt) tuginevad fenomenoloogilisele sotsioloogiale ning fenomenoloogiline sotsioloogia tugineb neostrukturealistlikule semiootikale, mis on süntees saussure'ilikust ja peirce'ilikust tõlgendusharjumuste ja interaktsiooni käsitluste traditsioonist. Sellisel viisil saame uurimisprogrammi semiootilise sotsioloogia jaoks.

Märksõnad: semiootika, semioloogia, fenomenoloogia, sotsioloogia, ühiskonnateooria.

1. Sissejuhatus

Kõige tavapärasem viis mõista strukturalistliku semioloogia, pragmatistliku semiootika ning fenomenoloogilise sotsioloogia suhet, on näha neid vastastikku välistavate alternatiividena. Selle vaate kohaselt oleks igäüks neist justkui punker, millesse teoreetikud võivad kaevuda ning millest nad võivad tulistada teise kahe punkri asustajate pihta. Vastandudes erialasele tavale, hoidun ma siinses artiklis sellest punkri-mudelist ning püüan neid kolme lähenemist sünteesida.

Alapunktis 2 alustan ma teatud strukturalismiversioonist, mida võiks nimetada *strukturealistlikuks kooditeooriaks* (*structuralist code theory*), ja püüan avardada selle uurimishorisonti, kasutades ära selle pihta tehtud kriitikat. Tulemuseks on strukturalistliku semioloogia klassiku Saussure'i (1983) teatud lugemisviis, mida võiks nimetada *neostrukturealistlikuks*. Neostrukturealistlik semioloogia

pöörab tähelepanu tähenduste voolavale loomusele, ent tal puuduvad kontseptuaalsed tööriistad pakkumaks selle voolu täpselt kirjeldust ning vajab seetõttu täiendamist Peirce'i (CP/1933–66) pragmaatilise semiootikaga. Et see võimalikuks osutuks, on tarvis välja töötada isomorfne suhe Peirce'i ja Saussure'i märgianalüüsi vahel. Seda tehakse alapunktis 3, kus Peirce'i analüüsi märgi objektsuhtest (*object-relation*) kasutatakse ka selleks, et tuua neostrukturelismi arusaam märgi motiveeritud loomusest, mis võimaldab ületada strukturalistliku traditsiooni tavapahet, kartesiaanlikku dualismi looduse ja kultuuri vahel. Ei Saussure ega Peirce anna meile selget vastust ses osas, kus täpselt märgid ja tähenduse struktuurid aset leiavad. Alapunktis 4 lähenetakse selle küsimusele Schutzi (1980) argifenomenoloogia (*mundane phenomenology*) vaatenurgast. Sellest lähtepunktist võib saussure'iliku märgi ning peirce'iliku märgi *interpretandi* ehk *tõlgendi* artikulatsiooni mõista Husserli (1982) *intentsionaalse aktina*. See võimaldab sotsiaalteoorial ületada tavapärasest sotsioloogilist dualismi kultuuri ja ühiskonna institutsionaalse struktuuri vahel, sest institutsioone võib Bergeri ja Luckmanni (1966) eeskujul mõista kui inimeste *harjumuste* (*habits*) ja igapäevateadmiste spetsiifilisi organiseerimismustreid. Viimaks, alapunktis 5, arutan ma probleeme, mille selline sünteetiline programm tekitab kultuuri- ja sotsiaalteoorias, ning ka erinevate teoreetiliste meetodite rakendamise sobiva ala küsimust.

2. Strukturalistlik semiooloogia

Saussure'i eeskujul mõistab strukturalistlik semiooloogia märki kahe paralleelse korra omavahel seotud artikulatsiooni tulemina. Need on *tähistajate* ehk tähenduse materiaalsete kandjate kord ühelt poolt ja *tähistatavate*, mõistete, assotsiatsioonide või tähenduste kord teiselt poolt. Just nende kahe paralleelse korra kokkuartikuleerimise protsessi käigus kerkib esile märkide abil kommunikeerimist võimaldav kultuuriline *struktuur*.

Mõlemas kordades kujuneb märgi osade identiteet läbi erinevuste mängu. See tähendab, et märgi identiteet kujuneb selle kaudu, et ta on see, mida teised märgid ei ole: „keeles on ainult erinevused *ilma positiivsete liikmeteta*” (Saussure 1983: 166, kursiiv originaalis). See teeb keelest puhtalt meelevaldse märgisüsteemi, kus tähistajad ühelt poolt ja tähistatavad teiselt poolt saavad oma identiteedi suhteliste *väärtustena*. Erinevuste mäng ei ole aga

piirideta; „et keeles on kõik negatiivne, kehtib ainult tähistatava ja tähistaja¹ kaalumisel eraldi. Niipea, kui kaalume märki kui tervikut, kohtame midagi, mis on omaenda valdkonnas positiivne” (samas). Ja „[k]õigele, millel on pistmist keelte kui süsteemidega tuleb läheneda [...] meelevaldsuse piirangute uurimise vaatenurgast” (samas, 182). Teisisõnu, erinevuste mäng tardub ja negatiivselt määratletud identiteedid asenduvad opositsioonidega, millel on omaenda positiivsus, kui tähistajate ning tähistatavate korrad kokku artikuleeritakse. Sellel tasandil on keel sotsiaalne fakt, mis võimaldab kommunikatsiooni, kuna iga tähistaja annab edasi tähistatavat, mida jagab keeleline kogukond.²

Saussure eristas kaht tüüpi suhteid, mis määratlevad märgi identiteedi. *Assotsiatiivsed suhted* määratlevad märgi läbi nende puudumise. Lauses „mees kasutas kahvli”, saab märk *mees* oma identiteedi tõigast, et ta ei ole märk *naine* või *laps*. Sarnaselt saab märk *kahvel* oma assotsiatiivse identiteedi selle kaudu, et ta ei ole märk *lusikas*, *nuga*, *kirves*, *mobiiltelefon* või *tantsima*. Assotsiatiivsed suhted on komplekssed. Säärases suhtes „käitub iga antud liige konstellatsiooni keskusena, millest seotud terminid kiirguvad *ad infinitum*” (samas, 174). *Süntagmaatilised suhted* omalt poolt määratlevad märgi identiteedi läbi nende kohaolu. Need on märgid, millega vastav märk saab kombineeruda nõnda, et nende ahel

¹Korrektuse mõttes olgu lisatud, et Roy Harrise uuemas Saussure'i ingliskeelses tõlkes (Saussure 1983 [1916]), mida siinses artiklis kõikjal kasutatakse, on prantsuskeelne terminite paarik *signifié/signifiant* edasi antud kui *signification/signal* (tähistamine/signaal) Wade Baskini varasema tõlke (Saussure 1974 [1916]) vastete *signified/signifier* (tähistatav/tähistaja) asemel. Jääme siinkohal Baskini sõnastuse juurde, kuna see on laialdaselt kasutusel ja kinnistunud semiootilises kirjanduses.

² On väidetud, et strukturalistlik negatsioonipõhine arusaam tähenduse tekkimisest on aegunud. Seda väidavad need, kes lähtuvad nn prototüübi semantikast (Holland, Quinn 1987; Leino 1987). Nad leiavad, et efektiivsem viis tähendust määratleda on leida prototüüp, mis on „parim näide sõna kasutusest ning eeldada reaalse maailma juhtumite rohkemal või vähemal määral sobitumist selle parima näitega” (Sweetser 1987: 43). Näiteks *linnu* kategooria defineeritakse prototüübisemantikas osutuse kaudu *pääsuke*le, kuid ta rakendub vähemal määral ka *kanale* või *pingviinile* (Leino 1987: 38). Strukturalistlik vastuväide sellele arutluskäigule oleks, et võib küll vabalt olla nii, et kultuurisüsteemide paljude empiiriliste kirjelduste puhul on prototüübi semantika käepärane viis kirjeldada kultuurilist süsteemi, ent *kultuuri ontoloogiana* ei suuda ta vastata küsimusele, kuidas võib pääsuke jääda linnu keskeks prototüübiks. Strukturalistlik vastus osutaks erinevuste negatiivsele mängule, mis on tarvilik tingimus artikuleerimaks märke kui kultuuristruktuuri elemente.

muutub tõlgendatavaks kui tähenduslik süntagma. Ülaltoodud näites on märgi *mees* identiteet süntagmaatilisel määratletud märkide *kasutas* ja *kahvlit* kaudu. Võimalus kommunikeeruda kõnes või *parole*'is muudab tarvilikuks genereerida märkide süntagmaatilisi ahelaid. Lisaks sellele leidis Saussure, et süntagmaatilised suhted panustavad märgi identiteedi määratlemisse keelelise struktuuri või *langue*'i tasandil. Ent pole selge, kuidas täpselt ta seda ette kujutas. Edaspidi kaitsen ma avarat tõlgendust, mille kohaselt märgi identiteeti panustavad kõik need süntagmaatilised ahelad, millesse võib märgi asetada selliselt, et ahelat mõistetakse tähendusliku kommunikatiivse aktina teatud kultuurilises valdkonnas. Kombineerituna ülaltoodud assotsiatiivse suhte definitsiooniga, viib see süntagmaatilise suhte definitsioon struktuuri avara mõisteni.³

Saussure oli loomuliku kõnekeelee (*spoken natural language*) lingvist ning *tähistajate korra* all pidas ta silmas *foneemide* korda. Ta leidis siiski, et kõnekeelee lingvistika mustri järgimine hõlbustab muude märgisüsteemide nagu „kirjutamise, kurtummade kirja, sümboolsete rituaalide, viisakusvormelite, militaarsignaalide jne” (samas, 33) uurimist. Ta osutas sellisele uurimisalale kui *semio- loogiale*, mida mõistis kui teadust, „mis vaatleb märkide rolli ühiskondliku elu osana” ning uurib „märkide olemust ning neid hõlmavaid seadusi” (samas, 33). Kõnes on märgid täiesti meelevaldsed. Keel on kompleksseim kõigist väljendusüsteemidest ning teda on laialdaselt uuritud. Just neil põhjustel „on lingvistika mudeliks (*patron général*) kogu semiooloogia jaoks, olgugi, et keeled esindavad ainult üht tüüpi semiooloogilist süsteemi” (samas, 101). Ja just nende ning sarnaste väidete tõttu võib Saussure'i pidada semiooloogia rajajaks. Samas on siiski oluline teada, et Saussure ise semiooloogilise uurimise vallas rohkem edasi ei liikunud. See jäi teiste õpetlaste nagu Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes ja Algirdas J. Greimas jaoks.

Saussure'i järglased avardasid tema programmilised väited semiooloogia kohta tegelikult semiooloogilise uurimise korpuseks. Kuid seda tehes sõnastasid nad tema väited keele ning tähenduse kultuurilise süsteemi kohta uues vormis, mida ma nimetan *strukturealistlikuks kooditeooriaks*. See, mis levis üle kogu läänemaaailma 1960ndatel ja 1970ndatel, oli strukturealistliku semiooloogia vorm, mis arendati välja Prantsusmaal 1950ndail ja 1960ndail ning oli lisaks Saussure'ile mõjutatud teiste lingvistide nagu Roman Jakobson ja

³ Struktuuri (*langue*), kõne (*parole*) ja nende vastastikkuste suhete erinevate tõlgenduste kohta vt lisaks Heiskala (2003: 173–179).

Louis Hjelmslev kirjutistest. Järgnevalt visandan strukturalistliku kooditeooria ideaaltüübi, mis koosneb seitsmest teoreetilisest alusveendumusest. Seejuures ei väida ma, et kõik Prantsuse semioloogid oleksid heaks kiitnud kõiki seitset. Mida ma aga väidan, on see, et igaüks neist seitsmest alusveendumusest oli osa ühest või mitmest mõjukast strukturalistliku semioloogia tõlgendusest ning et strukturalistliku programmi kriitikud on leidnud oma märklaua esmajooned, kui mitte ainuüksi nende hulgast. See on keskse tähtsusega, kuna, nagu ma hiljem väidan, on võimalik visandada strukturalismi vorm, mis ütleb lahti kõigist neist seitsmest alusveendumusest, ent põhineb sellegipoolset saussure'ilikul programmil. Strukturalistliku kooditeooria seitse alusveendumust on järgmised:

1) Struktuure mõistetakse kui suletud koode. Nad toimivad nagu õli manomeeter autos. See selekteerib erinevuse *täis* ja *tühja* vahel, ent ignoreerib teisi seisundeid nagu *pooltäis*, *peaaegu tühi* jne. Subjektid on seega oma tegevuses täielikult struktuuri külge seotud. Kõik teated, mida saab edasi anda, on juba koodi kätketud ning „enne kui edastamine on isegi alanud, teab vastuvõtja juba kõike, mida on võimalik öelda. Ainus, mida ta ei tea, on see, mida faktiliselt öeldakse” (Descombes 1979: 93–94).

2) Assotsiatiivsed suhted tõlgendatakse ümber paradigmaatilisteks suheteks, millel on lõplik arv elemente (Barthes 1994: 59).

3) Süntagmaatilised suhted välistatakse struktuurist ja inkorporeeritakse kõnes aset leidvasse realiseerimisvaldkonda (Barthes 1994: 59–60).

4) Struktuuri elementide vahelised suhted on binaarsed (Lévi-Strauss 1963; Greimas, Rastier 1968).

5) Struktuuri elementide vahelised suhted pole mitte ainult binaarsed, vaid ka hierarhilised selles mõttes, et üks liige on opositsiooni alusväärtus (*default value*) ja teine tuletatud liige. See idee põhineb Roman Jakobsoni fonoloogia aksiomatiseerimisel. Jakobson ise tegi katset avardada hierarhilist mustrit lingvistilise uurimuse kõrgematele tasemetele (kus loomulikult järgitav suund oleks fonoloogia – morfoloogia – süntaks – semantika – pragmaatika), ning ekstreemne versioon sellest oleks viis, kuidas Derrida võtab selle kultuuriliste erinevuste loomuse tõlgenduse kaheldamatuks lähtepunktiks, mis muudab dekonstruktiivse kriitika võimalikuks ja vajalikuks (näiteks Derrida 1973 ja 1981).

6) Struktuurid on teadvustamatud. Antropoloogiline versioon sellest alusveendumusest on Lévi-Straussi (1963) tõlgendus erinevatest kultuuridest pärinevatest tegelikest müütidest kui tõendist üldisema mütoloogilise struktuuri olemasolu kohta, mis seob müüdirääkijad ja

nende auditooriumid, kuid mis on nende jaoks tundmatu, ent mida kogenud antropoloog on võimeline ära tundma. Psühhoanalüütiline versioon on Lacanil (1977), kes kõigepealt pööras saussure'iliku märgi kirjelduse pea peale, kirjutades tähistaja ülespoole ja tähistatava allapoole neid märgi pildilisel kujutisel eristavat joont. Teiseks, ta tõlgendas psühhoanalüüsi ülesannet selle tähistajat ja tähistatavat lahutava joone uurimisena. Kolmandaks, see, mida Lacan mõistab tähistajana, on see, mida Saussure mõistis terve lingvistilise süsteemina ja kõigi teiste semiooloogiliste süsteemidena. Lacani jaoks on tähistatav identne teadvustamatusega ning just selle saussure'ilike terminite ümbertõlgendamise kaudu on võimalik Freudi psühhoanalüütilist diskursust ümber formuleerida semiooloogiliselt orienteeritud, lacanlikuks psühhoanalüütiliseks diskursuseks, mis tegeleb „ahistustega kultuuris” (Freud).

7) Struktuurid on universaalsed. Filosoofiliselt ja antropoloogiliselt põhjendatud versioon sellest alusveendumusest pakutakse Lévi-Straussi (1963) mütooloogilistes uurimustes, mis võimaldavad tal ühineda antropoloogiliste konstantide otsimise klassikalise traditsiooniga antropoloogias. Antropoloogiliselt ja lingvistiliselt põhjendatud versiooni pakkus Chomsky (1964; vt ka Lyons 1970), kelle jaoks inimkonna keelevõime põhineb inimaju füsioloogilistel omadustel, olgugi et erinevad keeled kasutavad pakutavaid võimalusi mõnevõrra erinevatel viisidel. Chomsky teoreetiline taust on muidugi erinev Prantsuse strukturalistide omast, kuid ideed, mis ammutati tema transformatsioonilisest lingvistikast (*transformational linguistics*), olid sageli asjassepuutuvad prantsuse strukturalismi retseptisioonis Põhja-Ameerikas. Sestap on ta selles kontekstis relevantne kuju.

Strukturalismi vorm, mis võtab omaks need alusveendumused, nagu ka enamik strukturalismi vorme, mis võtavad omaks vaid mõned neist, satuvad raskustesse vähemalt kahes küsimuses. Esiteks ei suuda nad vastata küsimusele, kuidas struktuurid muutuvad. Teiseks ei suuda nad tegeleda kodeeritud tähenduste situatsiooniliselt loovate kasutustega (vt nt Sperber, Willson 1986). See ei tee neid empiirilise uurimuse jaoks kasutuks, aga muudab nad sobimatuks kultuuri ja ühiskonna ontoloogia kirjeldustena.⁴ Järgnevalt visandan ma strukturalismi, mis on selles mõttes viljakam. Ma

⁴ Näiteks Sulkunen ja Törrönen (1997a; 1997b), tuginevad Greimasi teooriale ning pole kahtlustki, et nad võivad rikastada empiirilist tööd kultuuri ja ühiskonna kohta. Ühiskonna ja kultuuri ontoloogiana on greimasilik lähenemine aga vähemalt problemaatiline.

nimetan seda *neostrukturalismiks* ja puudutan nüüd strukturalistliku kooditeooria seitset alusveendumust, sõnastades neile neostruktu-
ralistlikud vastused.

1) Semioosis leidub (suhteliselt) suletud koode nagu foneemide süsteem, liiklusmärgid või sõjaväelised auastmed, kuid need moodustavad pigem erijuhud kui reegli. Kogu kultuur ise kui hiiglaslik struktureeritud ja struktureeriv tähendussüsteem on pidevas artikulatsiooni voolavuses. Derrida termin *différance* osutab sellele voolavusele, kuid see pole uus leiutis. Ta osutab hoopis samadele probleemidele, mis huvitasid Saussure'i, kui ta arutles märgi tekke üle tähistaja ning tähistatava *artikulatsiooni* protsessis (1983: 156). Artikulatsioonimoment on just täpselt see punkt, kus erinevuste mäng transformeerub, piiramisprotsessi kaudu, keeleli-
seks või semioloogiliseks struktuuriks kui sotsiaalseks faktiks (vt nt samas, 166–167, 182). See sotsiaalne fakt ei ole aga järeleandmatu ja suletud kood ilma muutusteta, vaid strukturatsiooni või artikulatsiooni- ja ümberartikulatsiooniprotsess.

2) Saussure'i-järgne lingvistiline traditsioon näitab, et paljud prantsuse semioloogid ning nende järgijad tõlgendasid assotsiatiiv-
seid suhteid lõplike ja selgepiiriliste paradigmatena. Saussure aga ei väitnud kunagi midagi sellist. Ta mõistis assotsiatiivseid suhteid eksplitsiitselt lõpututena ja igast antud liikmest mitmetes suundades selliselt kiirguvatena, et see tootis pidevas voolavuses oleva situatsi-
ooniliselt varieeruva võrgustiku.

3) Nagu ülal vihjatud, on võimalik struktuuri mõistet tõlgendada nõnda, et nii süntagmaatiliselt kui ka assotsiatiivsed suhted temasse panustavad. Pealegi võib seda teha, järgides avarat tõlgendust, mille kohaselt ei panusta märgi identiteeti mitte ainult need teised märgid, millega ta on tegelikult ahelasse ühendatud, vaid ka kõik need süntagmaatiliselt märgiahelad, millesse teda *võiks* asetada nõnda, et ahelat võiks mõista tähendusliku kommunikatiivse aktina.⁵

⁵Sellise tõlgenduse üheks eeliseks on, et ta lahendab Saussure'i probleemi seoses süntagmaatiliste suhete ajalise iseloomuga. Saussure leidis, et ajavool on sünkroonilises lingvistikas peatatud selleks, et uurijal oleks uurimisobjekt, mis ei ole muutuse seisundis. Mis puudutab assotsiatiivseid suhteid, siis see pole probleem; aga süntagmaatilisi suhteid varitseb oht olla tõlgendatud ainult kõne sfääris eksisteerivatena, kuna neid realiseeritakse ajalises ahelas (Saussure 1983: 172–173). Kui me aga mõtestame süntagmaatilisi suhteid kui märgi sise-
misi potentsiaalsusi osaleda teatud süntagmaatilises ahelas, siis võivad süntag-
maatiliselt suhted panustada struktuuri samas mõttes nagu assotsiatiivsed suhted.

4) Binaarseid suhteid võib pidada tähtsaks suhete tüübiks kultuurilises semioosis, kuid pole mingit põhjust arvata, et kõik suhted on binaarsed. Peirce näiteks tõlgendab märgisuhet triaadilisena. Järgmises alapunktis püüan ma näidata, et seda märgikontseptsiooni võib ilma suurema ümbertegemiseta mõista kui struktuurielementide artikulatsiooni kirjeldust – see on tõlgendusliin, mille kõrvaltoimeks on tarvidus viia peirce'ilikku semiootikasse sisse strukturalistlik idee erinevuste mängust.

5) Küsimus struktuurielementide loomusest on sattumuslik probleem ning see muudab vajalikuks empiirilised uurimused erinevates kontekstides. On ilmselge, et kultuuris on hierarhilisi erinevusi (näiteks sõjaväelised auastmed). On samuti ilmselge, et leidub erinevuste süsteeme, mis on osaliselt hierarhilised (näiteks soosüsteem, mille murenemine on edenenud selliselt, et naised on omandanud positsioone ja omadusi, mida varem seostati ainult meeste identiteediga). Ent on samuti erinevuste süsteeme, mis ei ole üldse hierarhilised (näiteks värvide klassifitseerimise süsteem) või on osaliselt hierarhilised ja osaliselt mitte (näiteks soosüsteem).

6) Kuigi võib olla teadvustamatuid struktuure, ei ole tarvilik, et struktuur oleks teadvustamatu ning suur osa (enamik?) struktuuridest, mida uurivad sotsiaalteadlased, on kas täielikult või valdavalt toimijate teadvustatud või eelteadvustatud refleksiooni haardeulatuses. Sel juhul seisneb uurija panus peamiselt süsteemi laiahaardelises ja eksplitsiitses kodifitseerimises. Tänu sellele laiahaardelisusele ja eksplitsiitsusele võib uurija tulemus olla toimijate jaoks valgustav isegi juhul, kui struktuuri kodifitseeringus ei ole eraldi võetuna ühtki üllatavat väidet (vt nt Schneider 1980).

7) Leidub universaalseid struktuure ja paljudes struktuurides on universaalseid dimensioone. Näiteks inimese häälesüsteem ja kuulmis-meel on ehitatud üles sellisel viisil, et meie võime toota ja ära tunda helisid on piiratud. Seetõttu saab helisüsteem eksisteerida ainult loomulikult antud piirides. On hästi teada, et Chomsky on esitanud märksa kaugeleulatuvamaid väiteid inimese keelevõime universaalsuse kohta. Mul puudub pädevus hindamaks nende väidete paikapidavust, aga asja põhimõtteliselt vaadates ei ole mõtet eitada tööka, et me oleme kehalised olendid ning elame keskkonnas, mis on vaid osaliselt kultuuriliselt struktureeritud. Seetõttu leidub igas kultuurilises süsteemis mõningaid universaalseid dimensioone; s.t, selle asemel, et märgid oleksid täiesti meelevaldsed, on nad teatud ulatuses bioloogiliselt motiveeritud (mõte, mille juurde jõuame uuesti hiljem). Siiski tuleb teha kaks täpsustust. Esiteks, kuna kasvav

tehnoloogiline võimekus võimaldab meil (teatud piirini) muuta märgi motiveeritud loomust, ei pruugi selle omadused, mis on loomulikult antud, kultuurisüsteemi varieeruvuse universaalsed piirid, kehtida tulevikus. Kui võtame näiteks järkjärgulised muutused tänapäeva soosüsteemis, võime öelda, et kontratseptiivsete meetodite ning emapiima aseainete välja töötamine on juba toonud kaasa märkimisväärsed muutusi; lisaks, aina põhjalikumate soovahetusoperatsioonide, geneetilise manipulatsiooni ning laboratoorse beebi-farinduse perspektiiv panevad aluse ühiskonnale, milles soosüsteemi märkide bioloogiline motiveeritus tulevikus samm-sammult lõhestub. Teiseks, isegi kui tunnistame, et struktuurides leidub universaalseid dimensioone ja et nende uurimine võib olla viljakas, siis sotsiaalteadlane või kultuuriuurija on enamasti huvitatud ajaliselt ja kohaliselt varieeruvatest protsessidest ning struktuuridest. Nende ajaliselt ja ruumiliselt piiratud struktuuride uurimisel toob Saussure'i idee lingvistikast kui semioloogilise uurimuse ülemjuhatajast kaasa metodoloogilise lähtepunkti, mis nõuaks uurijalt struktuuri kirjeldamist meelevaldsete märkide süsteemina. Informatsioon bioloogilise või muud liiki motiveerituse kohta, kui see on vajalik struktuuri paikapidavaks kirjeldamiseks, võib uurimisprotsessi siseneda hilisemates faasides.

Need ülalvisandatud seitse alternatiivset lahendust annavad esialgse kirjelduse neostrukturealismist kui strukturalismi variandist, mis erineb strukturalistlikust kooditeooriast ja on immuunne viimase jaoks saatuslike kriitikate suhtes. Informeeritud lugeja märkab, et paljud neist mõttekäikudest on juba esitatud vaidlustes selle üle, mida sageli nimetatakse *poststrukturealismiks*. Põhjuseid, miks eelistan terminit *neostrukturealism*, on kaks. Esiteks, neostrukturealistlikust vaatepunktist on võimalik kirjutada kriitilist teooriat, ehkki pole mingit vältimatut põhjust, miks neostrukturealistlik kultuuri- ja ühiskonnaanalüüs peaks olema kriitiline. Selles osas erineb ta poststrukturealismist, mille aluspinnaks on erinevad kriitilise teooria versioonid. Teiseks, termin *poststrukturealism* on eksitav. See, mille järel poststrukturealism tuleb, ei ole mitte Saussure'i strukturalism, vaid strukturalistlik kooditeooria, mis on ainult üks võimalik Saussure'i kirjutatu ümbertõlgendustest. Ent on teisigi ning ideed, mida tavaliselt peetakse poststrukturealistlikeks, viivad meid sageli juba Saussure'i jaoks kohal olnud probleemideni. Seda tuletab meelde ka tõsiasi, et ülalvisandatud ajakohane strukturalismiversioon sobib mitmes mõttes kokku Saussure'i hoolika ja täpse lugemisega, mida on teinud lingvistikaajaloolane Roy Harris (1987), olgugi et on erinevusi detailides ja rakendusallas. On seega parem

osutada sellele ja sarnastele strukturalismi ümbertõlgendustele kui *neostrukturalismile*, mis on algselt Manfred Franki (1989) loodud termin. Järgmises alapunktis avardan neostrukturalismi kirjeldust läbi sünteesimiskatse.

3. Pragmatism

Ameerika pragmatistliku semiootika rajaja oli C. S. Peirce. Üldiselt usutakse, et tema märgiteooria on ühtesobimatu Saussure'i visandatuga. Siin püüan ma näidata, et nende märgiteooriaid saab panna teineteisega sobituma ja üksteist täiendama. Loomulikult ei ole see ainuvõimalik vaatepunkt, millelt nendele teooriatele läheneda, kuid ma usun, et see on kõige viljakam. Semiooloogia vajab sellist koostööd vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks, Saussure'i termin *artikulatsioon* ja Derrida termin *différance* fikseerivad keske uurimisprobleemi, ent kumbki neist ei kirjelda probleemi adekvaatselt. Peirce'i teooria interpretantidest on siinkohal kasulik. Teiseks, ning esimese momendiga seotult, struktuuri mõistmine pidevas artikulatsiooni ja ümberartikulatsiooni voolus oleva protsessina on viljakas lähtepunkt, ent ka see on strukturalismis ebapiisavalt määratletud. Peirce'i ideed pidevast semioosist võivad siinkohal kasulikud olla. Kolmandaks, Peirce'i uurimused märgi objektsuhtest aitavad kaardistada märgi meelevaldsust ja motiveeritust ümbritsevat probleemidevälja, mis on traditsiooniliselt olnud strukturalismi nõrk koht. See, mille peirce'ilik semiootika omakorda sellest sünteesist oma mõistelise arsenali jaoks saab, on strukturalismi tuumidee, et märgi identiteet on määratletud erinevuste mängu kaudu. Ma nimetan nende lähenemiste sünteesi *neostrukturalistlikuks semiootikaks*, võttes seega kummastki traditsioonist ühe termini. Alternatiivne termin, tähistamaks sama printsiipi, oleks *semiooloogiline pragmatism*, ent vältimaks tarbetut kompleksust, kasutan ainuüksi varem nimetatud terminit.

Üldiselt öeldakse, et Peirce'i ja Saussure'i märgidefinitioonid erinevad teineteisest järgmiselt aluselt: Peirce'i triaadiline märgidefinitioon eeldab märgi objekt-suhet (*objekt*), märgi füüsilist osa (*representamen* ehk *esitis*) ning selle tõlgendust (*interpretant* ehk *tõlgend*). Saussure seevastu esitab märgi kahetise kontseptuaalse jaotuse *tähistajaks* ning *tähistatavaks*, jätmata ruumi osutavatele suhetele (*referential relations*). Järgnevalt pakun välja neostrukturalistliku kontseptsiooni, mille kohaselt saussure'ilik märk on

triaadiline sarnaselt peirce'ilikule märgile. See on nõnda sellepärast, et tähistaja ning tähistatava *artikulatsiooni* võib tõlgendada kui märgi kolmandat komponenti. Lisaks võib esitada saussure'iliku ja peirce'iliku märgi vahelise isomorfilise suhte nõnda, et tähistaja=esitis; tähistatav=objekt; ja tähistaja ning tähistatava artikulatsioon=tõlgend.

Selle sünteesiettepaneku tuum seisneb artikulatsiooni samastamises tõlgendiga. Enne selle idee juurde jõudmist tegelen aga selle isomorfse suhte teiste osadega. Tähistaja samastamine esitisega tekitab vaevalt vastuväiteid, ent tähistatava samastamine objekt-suhtega võib tunduda vähem ilmselge. Sestap on tarvis kaht täpsustust. Esiteks, enamik Peirce'i käsitlusi on rõhuasetuse seadnud tema teooriale argumentatsioonist või teaduslikust semioosist ning lisaks sellele pidanud loodusteadusi teaduse paradigmaatiliseks mudeliks (Apel 1981; Hookway 1985). Selles pole iseenesest midagi valet, kuna Peirce pidas ka ise seda osa oma tööst oluliseks. Siiski ei tohiks tema teened sellel alal varjutada tõsiasja, et semioositeooria haardeulatus on märksa avaram kui teadusteoorial. Sellel avaramal väljal töötas Peirce väga sageli kontseptsiooniga *semioosist*, milles märgi objekt ei olnud mingi semioosi väline osutus (referent), vaid selle sisene representatsioon. Nõnda võis ta esitada väiteid, nagu „representatsiooni objekt ei saa olla miski muu kui representatsioon” (CP 1.339). Sellel üldisemal kultuuri-semiootilisel väljal on objekt identne saussure'iliku tähistatavaga. Teisisõnu on ta konstruktsioon, mis stabiliseerub kultuuriprotsessis. Loodusteaduslikust objektikontseptsioonist on inimteadustes kasu, ent üldisem semiootiline kontseptsioon on isegi veel olulisem, kuna igas ühiskonnas kerkib esile palju keskseid entiteete, millel on eksistents ja mõju ainult semioosis.

Peirce'i semiootilised objektid ei olnud seega alati loodusteaduslike arutluste objektidest materiaalsed entiteedid. Tema jaoks oli semioos see viis, kuidas kultuur aset leiab ning selles laiemas semiootilise uurimuse alas jõudis tema objektimõistmine lähedale sellele, kuidas Saussure mõistis tähistatavat. Peirce'i teooriat võib seega tõlgendada saussure'ilikust vaatepunktist. Samas aga tundub mulle, et peaksime liikuma vastupidises järjekorras. Saussure ei liikunud meelevaidsuse ja motiveerituse vastandumise teema väljarendamises kuigi kaugele. Tema seisukoha ekstreemne tõlgendus viib kartesiaanliku dualismini looduse ja kultuuri vahel, mis on tänapäeval ikka veel moekas. Alternatiivne tõlgendus pöörab tähelepanu tema arutlustele inimkeha füsioloogilise struktuuri (häälesüsteemi ja kuulmismeele) üle. Viimane muudab kõneldud keele

vormide jaoks piiramatu varieerumise võimatuks, kuna meie võime toota ja kuulda helisid on ise piiratud. Kui liigume selles viimases suunas, mõistame et oma arutlustes märgi objekt-suhte üle jõudis Peirce märksa kaugemale kui Saussure. Oma argumentide teoorias leidis Peirce, et semioosivälised osutavad objektid võivad motiveerida tõlgendeid, mille nad semioosis saavad. Sel viisil esitas ta kontseptsiooni, mis on korraga konstruktivistlik ja materialistlik: meie looduslike fenomenide tõlgendid on meie konstruktsioonid, aga meil pole vabadust formuleerida neid konstruktsioone nagu heaks arvame, kuna objektid ei ole täielikult järeleandlikud meie tõlgendustele nende kohta. Nagu hästi teada, tegi Peirce märgi objekt-suhte veelgi spetsiifilisema jaotuse ikoonilisteks, indeksiaalseteks ja sümboolseteks aspektideks. Sümboolne aspekt võrdub märgi täiesti meelevaldsete omadustega, ent igal märgil on alati ka ikoonilised ja indeksiaalsed aspektid. Erinevate märkide puhul domineerivad erinevad aspektid, ent kõik kolm subsisteerivad igas märgis. Selle mõtteliini kohaldamine strukturalismile ei muuda semiooloogiat vähem efektiivseks. See on iseäranis tõsi, kui järgime Saussure'i ning peame meelevaldset keelelist märki lähtepunktiks, millest lähtudes kõiki teisi märgisüsteeme võrrelda, ja kui toome märgi motiveeritud loomuse kohta käiva informatsiooni sisse ainult juhul, kui selleks on tarvidus. Sellistel juhtudel aga varustab peirce'ilik meetod strukturalistliku traditsiooni tööriistadega, mis tal seni on puudunud.

Oleme nüüdseks arutanud kahte tippu sellest isomorfsest kolmnurgast, s.t võrdusi tähistaja=esitis; ning tähistatav=objekt. Nüüd on aeg keskenduda probleemi tuumale, ehk sellele, kuidas võrdus artikulatsioon=tõlgend rikastab nii strukturalistlikku kui pragmatistlikku traditsiooni. Kõigist post- ja neostrukturealistlikest pürgimustest hoolimata jääb strukturalistlik traditsioon staatiliseks kultuuri kirjeldamise viisiks. Assotsiatiivsed suhted osutavad struktuurile ning ülaltoodud tõlgenduse kohaselt teevad seda ka süntagmaatilised suhted. Mis siis viitab liikumisele ja muutusele? Neostrukturealistlik vastus on artikulatsioon, mida võiks mõista peirce'ilike tõlgendite ahela ajalise vooluna. See tähendab ütelda, et viisi, kuidas neostrukturealistlik struktuur on pidevas artikulatsiooni ja ümberartikulatsiooni protsessis, võib mõista peirce'iliku semioosina. Peirce'i semioosi säärase tõlgenduse teine külg on see, et strukturalistliku traditsiooni valguses peaks seda nägema protsessina, milles märgid mitte lihtsalt ei „kasva”, vaid „kasvavad” sellisel viisil, et igas tõlgenduses artikuleeritakse kogu tähendus-

struktuur ümber läbi märgi identiteeti määratlevate assotsiatiivsete ja süntagmaatiliste suhete. Sel moel saame kõige üldisema võimaliku kirjelduse semioosist kui protsessist, milles kultuur kui märgisuhete struktuur on pidevalt ümberartikuleeritud tõlgendite voolus. Aga mis on tõlgendid ja artikulatsioonid ning kus nad aset leiavad? Tegemaks oma positsiooni selles küsimuses selgeks, pühendan järgnevalt natuke ruumi fenomenoloogilise sotsioloogia mõistelise tööriistavaramu arutamisele, olgugi et ei ole võimalik nõustuda fenomenoloogilise vaatega ilma seda ümber sõnastamata.

4. Fenomenoloogiline sotsioloogia

Edmund Husserl (1931) ning Alfred Schutz (1932) tema eeskujul defineerisid tähendust, võttes aluseks idee intentsionaalsest teadvusaktist, mida nad mõistsid inimkogemuse põhimise vormina. Fenomenoloogid ei arvanud aga, et kõik intentsionaalsed teadvusaktid on tähenduslikud. Nagu ütleb Schutz:

Tähendus ei asetse kogemuse *sees*. Pigem on tähenduslikud need kogemused, mida haaratakse reflektiivselt. Tähendus on see *viis*, kuidas Ego suhtub oma kogemusse. Tähendus asetseb Ego hoiakus (*attitude*) tema kogemusvoolu selle osa suhtes, mis on juba mööda voolanud tema 'möödunud kestusse' (*elapsed duration*). (1980 [1931]: 69–70, kursiiv originaalis)

Hiljem ta täpsustas, et tähendus on „tulem tõlgendusest möödunud kogemuse kohta, mida oleviku Praegusest (*present Now*) reflektiivse hoiakuga vaadatakse” (Schutz 1976b [1945]: 210).

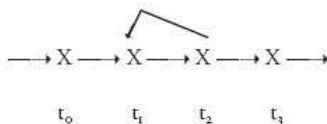
Fenomenoloogide jaoks on elu seega lõputu ajaline kogemusvool (*Erlebnis*). See vool leiab aset järjestikuste aktide vormis, milles teadvuse tähelepanu saab kinnistatud ühe ja seejärel teise objekti külge. Ent intentsionaalne akt eraldi võetuna ei ole veel tähendus. See muudetakse tähenduslikuks teise, järgneva intentsionaalse akti poolt, mille objektiks on eelnev intentsionaalne akt. Sellisel viisil kerkib tähendus igapäevaelus esile. Husserli jaoks aga, kes oli teadusfilosoof kantiaanlikus mõttes, oli igapäevaelu loomulik hoiak vaid lähtepunkt, millelt ta tahtis loomuliku hoiaku *fenomenoloogilise reduktsiooni* või *sulustamise* kaudu liikuda *transsendentaalse fenomenoloogia* tasandile. Transsendentaalse fenomenoloogia eesmärk oli fenomenoloogilisest vaatepunktist põhjendada matemaatika ja teoreetiliste loodusteaduste intersubjektiivset kehtivust või universaalset loomust. Väljakutse selle teostamisele oli

fenomenoloogiline klausel, et filosoof peab lähtuma oma argumentidest sellest, et midagi ei tohi võtta antuna peale selliste fenomenide, mis ilmnevad teadvusele intentsionaalse akti vormis. Pärast argielu loomuliku hoiaku sulustamist viis see lähtepunkt, mida Husserlgi iseloomustas kui radikaalselt „solipsistlikku” (1982: 30), nõnda suurte probleemideni teadmise intersubjektiivse kehtivuse põhistamise püüdlusel, et isegi kui Husserl ise arvas end mõistatuse lahendanud olevat, on teised väitnud, et enim, mida ta suutis sätestada, on see, et üks teadvus on suuteline omama ideed teisest teadvusest (Hammond *et al.* 1991: 222).

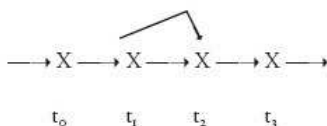
See on halb uudis ning tähendab lisatööd transtsendentaalsete fenomenoloogide jaoks, ent meie ei tarvitse siin peatuda. Seda sellepärast, et Schutz sätestas võimaluse fenomenoloogilise sotsioloogia jaoks, vabastades fenomenoloogilise lähenemise Husserli orientatsioonist kantiaanlikule puhta mõistuse kriitikale ning keskendudes teadusfilosoofia ja transtsendentaalse fenomenoloogia asemel argielu fenomenoloogiale ning igapäevateadmiste loomulike hoiakule. Selles sfääris ei ole Teise (*Alter*) olemasolu probleem, kuna teadmise intersubjektiivsust ja kehtivust võetakse enesestmõistetavana seni, kuni nendel eeldustel põhinev tegevus ei jõua kriisi.⁶ Siiski on see ainult üks pool fenomenoloogilise sotsioloogia alustest. Teine Schutz'i astunud samm oli sotsiaalteaduslike probleemide ja sotsiaalteooria sissetoomine fenomenoloogilisse raamistikku selle integreerimise kaudu Max Weberi (1922) tegevusteoreetilise lähenemisega. Ta suutis seda teha sel viisil, et suunas tähelepanu ühele intentsionaalsete aktide spetsiifilisele klassile, mis polnud Husserlis huvi äratanud, kuna viimane oli orienteeritud teadusfilosoofiale. Schutz nimetas selle klassi *projektideks*. Schutz'i jaoks on projekt etteaimatud (*anticipated*) tegevuste ahel, millest teadvuse intentsionaalses aktis „mõeldakse täistuleviku vormis (*modo futuri exacti*)” (1980: 61). Projekt on niisiis intentsionaalne akt, mis on suunatud tulevikule kui etteaimatud tegevusele. Joonisel 1 pakun ma graafilised kujutised Schutz'i tähenduse ja projekti (kui spetsiifilise tähendustüübi) definitsioonide jaoks.

⁶Samuti on võimalik argielu fenomenoloogia tasandil üritada põhjendada teadmise kehtivust ja tõlgenduse intersubjektiivsust (vt nt Schutz 1976a, 1976c, 1980; Natanson 1986). See ei ole aga ainus küsimus, mis huvitab uurijat ning ta ei ole ka igapäevaelu fenomenoloogi jaoks privilegeeritud lähtepunkt.

(a) Tähenduse tõlgendus reflektiivse intensionaalse aktina (suunatud punktis t_2 Ego intensionaalsesse akti punktis t_1)

(b) Projekt kui reflektiivne intensionaalne akt (suunatud punktis t_1 Ego intensionaalsesse akti punktis t_2)

Joonis 1. Tähendus ja projekt Schutz'i fenomenoloogias.

Schutz rajas fenomenoloogilise sotsioloogia, ent kogu tema töö oli üpris abstraktne ja peaaegu täielikult orienteeritud ainult selle filosoofiliste ja metodoloogiliste aluste põhjendamisele. Kuna tema alustajavast tööd „Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt” (1932) ei tõlgitud inglise keelde kuni 1970ndateni, siis oli Schutz'i saatuseks saada kuulsaks oma õpilaste kaudu.⁷ Selles suhtes olid kaks USA-s 1960ndate teisel poolel avaldatud raamatut eriti olulised. Harold Garfinkeli „Studies in Ethnomethodology” (1984) järgis pigem fenomenoloogilise sotsioloogia husserlikke kui weberlikke juuri, kuid püüdis muuta igapäevaelu fenomenoloogiat empiiriliseks uurimuseks; selle kõige elujõulisem traditsioon tänapäeval on vestlusanalüüs (Heritage 1984). Peter L. Bergeri ja Thomas Luckmanni „The Social Construction of Reality” (1966) järgis omakorda weberlikku liini, mida täiendas G. H. Meadi (1934) sotsialiseerumisteooriaga. Sel viisil löid nad fenomenoloogiapõhise sotsiaalteooria. Seda polnud aga kerge aduda, kuna raamatu alapealkiri oli „Traktaat teadmiste sotsioloogiast”. Sellegipoolest hõlmas nende teadmiste definitsioon kogu igapäevateadmiste sfääri ning, alustades igapäevateadmistest ja harjumuspärastatud (*habitu-alized*) käitumisest, asusid nad järk-järgult välja töötama käsitlust sotsiaalsete institutsioonide ja nende legitimeerimise totaalsuse

⁷ Esimene täielik ingliskeelne tõlge tehti 1972 ning esimene suhteliselt aktsepteeritava terminoloogiaga 1976.

kohta. Nad defineerisid *institutsiooni* kui teatud vormis harjumuspärastatud käitumise, milles teatud liiki toimijad ning tüüpilised tegutsemiskeemid on vastastikku tüpiseeritud; ja *legitimaatsiooni* kui institutsiooni diskursiivse põhjendamise (seoses näiteks selle sünni ja funktsiooni ajalooga). Nendest definitsioonidest oli sotsiaalteoorial kasu, kuna enam polnud tarvis tõmmata teravat eraldusjoont ühelt poolt tähenduse kultuuriliste tõlgenduste ja teiselt poolt ühiskonna institutsiooniliste struktuuride vahele ning seejärel küsida, kumb määrab kumma.⁸ Selle asemel oli tee tähenduste tõlgendustest sotsiaalstruktuuri faktideni kontinuum, kus erinevate elementide vastastiksõltuvuse ja määratlemise suhted võivad erinevatel ajahetkedel sattumuslikel viisidel varieeruda.

Lisaks eeliste le on fenomenoloogilisel traditsioonil ka probleeme. Kõige olulisem neist on juba kohal Bergeri ja Luckmanni raamatu alapealkirjas. Miks peaks uurimus sotsiaalteoorias olema „traktaat teadmiste sotsioloogiast”? Vastus peitub selles, kuidas fenomenoloogiline sotsioloogia defineerib tähendust kui reflektiivset intentsionaalset akti. Just sel põhjusel mõistavad Berger ja Luckmann igapäevateadmiste uurimist kultuurisotsioloogia põhitasemenä; etnometodoloogia põhimõiste on *käsitlus* (*accounting*) nende sündmuste tähendusest, mis vahetult eelnevad käsitlemisele; ja Schutzi tähenduse definitsiooni järgi ei ole viimane mitte intentsionaalne akt, vaid *reflektiivne intentsionaalne akt*, mis sellele järgneb. Võrreldes tegevusteooriaga, mis tegeleb ainult vahendid-ja-eesmärgid ahelatega, võimaldavad need definitsioonid sotsiaalteadlasel märkimisväärselt ühiskonna uurimise ala avardada. Ent nad välistavad need kultuuri dimensioonid, mis mõjutavad toimijaid, ent jäävad välja nende teadvustatud refleksioonist. Peirce'i terminites (CP 5.480) võiksime ütelda, et kontinuumis *harjumus* (*habit*)–*uskumus*–*tõene uskumus*, muudavad Berger ja Luckmann teadmiste sotsioloogia fookust ülemineku kaudu *tõese uskumuse* kategooriast *uskumuse* kategooriasse; ent ka nende *harjumuse* mõiste on defineeritud sellel tasemel ning ei ole võimeline end suruma peirce'iliku *harjumuse* mõiste veelgi fundamentaalsemale tasemele. Nõnda on see nii tõlgendusharjumuste kui ka muude harjumuste puhul. Strukturalismi positsioonilt vaadeldes võiksime ka ütelda, et

⁸ Alternatiivid oleksid siin Marx: (majanduslik) baas määrab kultuurilised tõlgendused; Weber: struktuuri ja kultuuriliste tõlgenduste vahel on dualism ning mõlemad võivad teineteist määrata; ja Parsons: väärtused (väärtuste tõlgendused) määravad struktuuri.

fenomenoloogiline sotsioloogia ei ole suuteline käsitlema kõiki tähenduse artikulatsioone.⁹ Millised järeldused saame sellest teha?

Üks võimalus oleks järeldada, et fenomenoloogiline sotsioloogia pakub sotsiaalteadlasele programmilise juhise, ent ei suuda läbida kogu teed. See muudab tarvilikuks otsida abi strukturalismi ja pragmatismi sünteesist, nagu seda arendati alapunktis 2 ja 3. Seda saab integreerida fenomenoloogilise sotsioloogiaga, lähtudes ideest, et tähenduse artikulatsiooni (Saussure) või objekti ja märgi ühendamist tõlgendi poolt (Peirce) võib mõista *intentsionaalse aktina*. Sel ideel on kaks implikatsiooni fenomenoloogilise sotsioloogia jaoks ning kaks implikatsiooni neostrukuralistliku semiootika jaoks.

Esiteks fenomenoloogilise sotsioloogia kaetav ala avardub, kuna tähenduse sfäär ei ole piiratud ainuüksi reflektiivsete intentsionaalsete aktidega; s.t nood tõlgendusharjumused, mis ei ole igapäevateadmised, hõlmatakse samuti tema uurimisvälja. Selle loomulikuks implikatsiooniks on uue uurimise alamvälja avamine, milles toimijad ise ei ole oma tähistamistegevuse kompetentsed tõlgendajad ning nende tõlgenduste asemel või lisaks nendele vajame hüpoteetilisi tõlgendusi näiteks semiootikute, kriitiliste sotsioloogide või psühhoanalüütikute poolt (vt Bourdieu 1980; Silverman 1983). Teiseks, fenomenoloogiline sotsioloogia ei ole enam sunnitud defineerima tähendust suhtena teadvuse ja märgi vahel, mis on kohal selles mõttes, et ta ilmneb [*appears*] teadvusele (MacCannel 1983: 24–25; Heiskala 1999: 15–22). Selle asemel toob strukturalistlik artikulatsiooniteooria lisaks märgi teadvusele ilmunise aktile sisse assotsiatiivsed ja süntagmaatilised suhted, mis märgil on teiste märkidega. Sel viisil on fenomenoloogiline sotsioloogia vabastatud „kohalolu metafüüsikast” ja sellega seotud püüdlustest leida „sisekõnet” (Husserl) või mõnd muud tähistajate mõjust saastamata „transsendentaalset tähistatavat” (vt Derrida 1973; 1981).

⁹Nõnda kulgeb kontseptuaalse süsteemi loogika. Tegelikelt etnometodoloogilistes kirjeldustes ja relevantseid uurimisülesandeid eritledes püüavad Berger ja Luckmann sageli tegeleda tähendustega, mis pole eksplitseeritud igapäevateadmiste kujul. Ent probleem on siin see, et nad teevad seda fenomenoloogilise mõistestiku abil, mis ei paku teoreetilisi tööriistu selle tegemiseks. Talcott Parsons (1968) nimetas selliseid katseid *jääkkkategoriate* (*residual categories*) kasutamiseks. Tema jaoks oli jääkkategoriate leidmine mingis teoreetilises korpusel alati kasutatavate mõistete hulga piiratud loomuse ilming ning nõudis alati sünteetilisi katseid luua ulatuslikumat kategooriate hulka. Ehkki hilisema sotsioloogilise debati valguses on paljusid Parsonsi ideid peetud aegunuks, tundub see jätkuvalt asjakohane.

Selle sünteetilise idee teine pool on esiteks see, et neostrukuralistlik semiootika on rikastatud kasuliku tõlgendusega artikuleerimise või interpretantide ahela loomuse kohta, mida võib mõista järjestikuste intentsionaalsete aktide jadana teadvusvoolus. Peirce'i analüüs märgi objekt-suhetest aga vabastab sünteesi Husserli solipsistlikest aluseeldustest. Teiseks pakub see süntees külluslikult fenomenoloogilisi sotsiaalteoreetilisi mõisteid neostrukuralistliku semiootika jaoks. Need mõisted on kergesti kasutatavad edasises töös, kui heidame kõrvale nende sisemise suhte kohalolumetafüüsika ja kognitivismiga.

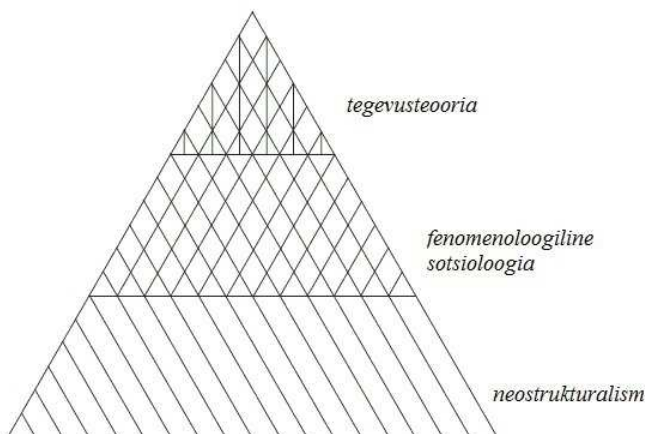
5. Järeldus: implikatsioonid kultuuri- ja sotsiaalteooria jaoks

Olen esitanud programmilise sünteesi, mille võib kristalliseerida võrdusesse: artikulatsioon=tõlgend=intentsionaalne akt. Arutluse kokkuvõtteks püüan ma vastata küsimusele: mida saame selle sünteetilise kontseptsiooniga teha ja mis suunas peaksime tulevikus liikuma?

Mis puudutab kultuuriteooriat, siis see sünteetiline kontseptsioon avab tripolaarse välja, mis koosneb Saussure'ist, Peirce'ist ning Husserlist/Schutzist, s.t strukuralistlikust semiootikast, pragmatistlikust semiootikast ning fenomenoloogiast. Nende kolme pooluse vahel kerkivad esile kolm arutelu alamvälja, millest osasid on juba teatud ulatuses teoreetiliselt käsitletud. Saussure'i ja Husserli suhet on uurinud Derrida (1974; 1978), ent teinud seda ainult metafilosoofilise kriitika vaatepunktist. Saussure'i ja Peirce'i suhet on omakorda arutanud Heiskala (2003: 205–233), ent sellel väljal on veel tööd teha.

Mis puudutab sotsiaalteooriat, siis olen seda teemat juba käesolevas artiklis puudutanud. Peamine idee oli, et neostrukuralistlikus semiootikas on meil baas tähendusteooria jaoks, mis võimaldab meil fenomenoloogilist sotsioloogiat sellisel viisil ümber defineerida, et see ei ole seotud „kohalolu metafüüsikaga” ning ei piira tähendusfääri nõnda, et see koosneb ainuüksi igapäevateadmistest või tähenduste refleksiivsetest tõlgendustest. Palju pole siin öeldud tegevusteooria kohta, ent seda mõtteliini võib temani laiendada nõnda, nagu juba on teinud Schutz (1980), et võiksime mõista fenomenoloogilist sotsioloogiat Weberi-laadsete tegevusteooriate või ratsionaalsete valikute teooria baasina kultuuriteoorias. Nii jõuamegi jooniseni 2, mis on üles ehitatud ideele, et igäühel neist kolmest lähenemisest on

oma rakendusala. Kui liigume kitsaimast rakendusest avarama-põhjalisemate poole, võib öelda, et tegevusteooria muudab teatud tüüpi sotsiaaluuringud võimalikuks. Schutz'i terminites üteldes on meil siin tegu projektide poolt organiseeritud sotsiaalse reaalsuse enklaavidega. Väljaspool projektide sfääri on aga tarvis avaramat lähenemist, mida esindab lisaks projektidele ka igapäevateadmiste totaalsusele tähelepanu pöörav fenomenoloogiline sotsioloogia. Ent isegi see totaalsus ei kata sotsiaalse semioosi kogu protsessi. Sestap vajame neostrukturealistlikku semiootikat, mis lisaks projektidele ja igapäevateadmistele huvitub nende tähenduste ja tõlgendusharjumuste artikulatsioonist, mis ei ole ei projektid ega teadmised, ent mis teevad need võimalikuks.

Joonis 2. Tähendusanalüüsi kolmnurk-mudel.

Kaht asja tuleks joonise 2 puhul tähele panna. Esiteks see määratleb iga lähenemise õigustatud rakendusala, kujutades endast püüdu juhtida uurimist, vältimaks vigu ja jääkkategooriate kasutamist, mis mõlemad kerkivad üles, kui lähenemine on pandud väljapoole selle jaoks sobivat rakendusala (nagu juhtub näiteks Habermasi [1984] püüdlusega põhistada kogu tähendusteooriat tegevusteoreetilise mudeliga, või fenomenoloogiliste sotsioloogide püüdlustega käsitleda mitte-refleksiivseid intentsionaalseid akte kategooriate abil, mis seovad tähenduse definitsiooni refleksiivsete intentsionaalsete aktidega). Samas on see ka sünteetiline katse kaardistada trajektoori, mille kaudu on võimalik siirduda ühest teoreetilisest traditsioonist

teise, millal iganes käsilolev uurimisülesanne seda nõuab. Teiseks tuleb täpsustada, mida täpselt toob kaasa teoreetiliste lähenemiste vaheliste erinevuste kumulatiivsel moel esitamine nõnda, et fenomenoloogiline sotsioloogia katab kõiki tegevusteorias formuleeritud probleeme ja neostrukturealistlik semiootika katab kõiki fenomenoloogilises sotsioloogias formuleeritud probleeme. Seda sõnastust on võimalik mõista programmilise deklaratsioonina, et neostrukturealistlik semiootika muudab fenomenoloogilise sotsioloogia ja tegevusteooria üleliigseks. Ent seda *ei* pidanud ma silmas, kuna on tõsisemaid uurimisressursside sobiva jaotamisega seotud kaalutlusi järgida printsiipi, et igas individuaalses uurimiskontekstis tuleks töötada nii lihtsa teooriaga kui võimalik. See peaks olema selge näiteks igaühele, kes on kunagi teisenud mingi olukorra tegevusteoreetilist kirjeldust vestlusimplikatuuride protseduurilise ahela etnometodoloogiliseks või vestlusanalüüsi tüüpi kirjelduseks. Selline inimene teab liigagi hästi, et uurimistöö maht, selleks kulunud aeg ja tulemuste publitseerimiseks vajalik ruum kasvavad plahvatuslikult. Kuna sama asi juhtub ka fenomenoloogiliselt lähenemiselt neostrukturealistlikku semiootikasse liikudes, siis on need siirded mõistlikud ainult juhtudel, kui võime eeldada, et kasud kaaluvad üles lisaraskused. Teistel juhtudel tuleks rahulduda lihtsaima võimaliku mõistetekogumi kasutamise ja just sel põhjusel on kõigil kolmel lähenemisel joonisel 2 oma sobiv rakendusala.

Kui eeldame, et ülalöeldu on heaks kiidetud, siis millised on ülesanded tulevase töö jaoks sotsiaalteoorias? Mainin siin ainult kaht teemat: võimu ja artikulatsiooni. Mis puudutab võimu, siis Heiskala (2001) on välja pakkunud, et oleks viljakas omaks võtta neljaastmeline skeem, mis võimaldab liikuda lihtsaimast distributiivsest lähenemisest võimule (tegevusteooria + nullsumma mängu perspektiiv), läbi kollektiivse lähenemise (nullsumma mängukeskkonna eeldusest loobumine) ja strukturealse lähenemise (Foucault' *dispositiiv*) kõige komplekssema neostrukturealistliku lähenemiseni (käikude (*moves*) kui strateegiliste *dispositiivide* kontrolli all olevate taktikaliste vahendite eeldusest loobumine). Siin on jällegi idee selles, et lähenemistevahelised eristused loob nende rakendusala ulatus ning niivõrd, kui see kasvab, teeb seda ka analüüsi komplekssus. Seetõttu on uurijal mõistlik võimu analüüsides töötada nii lihtsa teoreetilise protseduuriga kui võimalik. Seda võimuanalüüsi vormide skaalat saab lihtsalt integreerida käesolevas artiklis käsitletud tähendusteooriaga, kuna kaks esimest lähenemist võimule on versioonid tegevusteooriast ning kaks komplekssemat lähenemist on

neostrukturalismi versioonid. Mida on aga veel tarvis teha, on selle võimukäsitluste skaala seostamine erinevate ühiskondlike tähenduste artikulatsioonivormide analüüsiga.

Bergerit ja Luckmanni järgides võime näha, et kultuurilised tähendused ja ühiskonna institutsiooniline struktuur ei ole kaks teineteisega väliselt suhestatud sfääri, vaid pigem kontinuum. Kui seda vaadet täiendada neostrukturalistliku tähendusteooriaga, mõistame lõpuks ühiskonda kui tähendusartikulationide kihelist totaalsust. Mujal (Heiskala 2003: 266–272), olen ma jaotanud need artikulationikihid eelreflektiivseks, reflektiivseks ja konstitutiivseks, kus konstitutiivset kihti võib edasi diferentseerida grammatikateks, reeglitekogumiteks ja seadusteks. See eristus põhineb tähenduse artikulationitüübil (s.t eelreflektiivsel/reflektiivsel) ning tähenduse tootmise, tõlgendamise ja kaitsmise laadil (ekstreemne näide oleks juriidiline märk, mille võttis vastu parlament, mida tõlgendavad kohtunikud kohtus ja mida kaitseb organiseeritud vägivallaga riiklik bürokraatia). Tähtis ülesanne tulevikuks on täpsustada neid ideid ning tuua neid lähemale tegelike ühiskondade empiirilisele uurimisele. Teoreetiliselt võiks olla kasulik uurida seda ideed seoses mõnevõrra sarnaste eristustega, mida tegid Weber (1922: 29–36) ja Giddens (1976; 1984), olgugi, et kumbki neist ei ole loomult semiootilise orientatsiooniga. See on iseäranis soovitatav, kuna need teoreetikud seovad eksplitsiitselt oma eristused võimuprobleemiga. Giddens on siinkohal eriti huvipakkuv, kuna tema definitsioon võimust kui subjekti võimelisusest toota muutusi oma keskkonnas – ükskõik kas subjekt kasutab seda võimelisust teadusliku toimijana (*actor*) või agendina (*agent*), kes ei ole suuteline oma käitumist refleksiivselt analüüsima – on lähedal ülaltoodud ideele, neljaastmelisele lähenemisele võimu tõlgendamisele.

Selles artiklis ning veelgi ulatuslikumalt teoses Heiskala (2003) olen visandanud programmi semiootilise sotsioloogia jaoks. On võimalik ja oluline arendada seda programmi edasi kultuuri- ja sotsiaalteooria tasandil, ent on võib-olla veelgi olulisem märkida, et ühiskonna uurimine nagu kõige muugi uurimine kinnitab Immanuel Kanti tähelepanekut, et kategooriad ilma tajudeta on tühjad ja tajud ilma kategooriateta on pimedad. Seetõttu on järgmine samm selle kontseptsiooni rakendamine ja arendamine erinevates empiiriliste sotsiaaluuringute kontekstides.

Tõlkinud Peeter Selg¹⁰

¹⁰ Artikli tõlkimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

Kirjandus

- Apel, Karl-Otto 1981 [1967]. *Charles S. Peirce: From Pragmatism to Pragmaticism*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Barthes, Roland 1994 [1964]. *Elements of Semiology*. New York: Hill and Wang.
- Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas 1966. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books/Doubleday.
- Bourdieu, Pierre 1980. *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Chomsky, Noam 1964. *Current Issues in Linguistic Theory*. The Hague: Mouton.
- Derrida, Jacques 1978 [1962]. *Edmund Husserl's „The Origin of Geometry”: An Introduction*. Stony Brook, NY: Nicolas Hays.
- 1973 [1967]. *Speech and Phenomena and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- 1974 [1967]. *Of Grammatology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- 1981 [1972]. *Positions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Descombes, Vincent 1979. *Modern French Philosophy*. Cambridge: Cambridge UP, 1980.
- Frank, Manfred 1989 [1984]. *What is Neostructuralism?* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Garfinkel, Harold 1984 [1967]. *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
- 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Greimas, Algirdas. J.; Rastier, Francois. 1968. The Interaction of Semiotic Constraints. *Yale French Studies* 41: 86–105.
- Habermas, Jürgen 1984 [1981]. *The Theory of Communicative Action. Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon Press.
- Hammond, Michel *et al.* 1991. *Understanding Phenomenology*. Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell.
- Harris, Roy 1987. *Reading Saussure: A Critical Commentary on the „Cours de linguistique générale”*. La Salle, IL.: Open Court.
- Heritage, John 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.

- Heiskala, Risto 1999. From Goffman to Semiotic Sociology. *Semiotica* 124(3/4): 211–234.
- 2001. Theorizing Power: Weber, Parsons, Foucault and Neostucturalism. *Social Science Information* 40(2): 241–264.
- 2003. *Society as Semiosis. Neostucturalist Theory of Culture and Society*. Frankfurt am Main and New York: Peter Lang.
- Hookway, Christopher 1985. *Peirce*. London and New York: Routledge.
- Holland, Dorothy; Quinn, Naomi (eds.) 1987. *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Husserl, Edmund 1982 [1931]. *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Lacan, Jacques 1977 [1966]. *Écrits: A Selection*. New York and London: Norton.
- Leino, Pentti 1987. Kieli ja maailman hahmottaminen [Language and World-Shaping]. — Hoikkala, T. (ed.). *Kieli, kertomus, kulttuuri*. Helsinki: Gaudeamus, 26–51
- Lévi-Strauss, Claude 1963 [1958]. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- Lyons, John 1970. *Chomsky*. London: Fontana.
- MacCannell, Dean 1983. Commemorative Essay: Erving Goffman (1922-1982). *Semiotica* 45(1/2):1–33.
- Mead, George Herbert 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Natanson, Maurice 1986. *Anonymity: A Study in the Philosophy of Alfred Schutz*. Bloomington: Indiana University Press.
- Parsons, Talcott 1968 [1937]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: Free Press.
- Peirce, Charles (CP/1931-66). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. 8 vols. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Saussure, Ferdinand de 1974 [1916]. *Course in General Linguistics. Revised edition*. Tlk. W. Baskin. Bungay, Suffolk: Fontana/Collins.
- 1983 [1916]. *Course in General Linguistics*. Tlk. R. Harris. La Salle, IL: Open Court.
- Schneider, David M. 1980. *American Kinship: A Cultural Account*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Schutz, Alfred 1980 [1932]. *The Phenomenology of the Social World*. London: Heinemann Educational Books.
- 1976a [1942]. Scheler's Theory of Intersubjectivity and the General Thesis of the Alter Ego. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 150–179.

- 1976b [1945]. On Multiple Realities. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 207–259.
- 1976c [1948]. Sartre's Theory of the Alter Ego. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 180–203.
- Silverman, Kaja 1983. *The Subject of Semiotics*. New York: Oxford University Press.
- Sperber, Dan; Willson, Deirdre 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sulkunen, Pekka; Törrönen, Jukka 1997a. The Production of Values: The Concept of Modality in Textual Discourse Analysis. *Semiotica* 113(1/2): 43–69.
- 1997b. Constructing Speaker Images: The Problem of Enunciation in Discourse Analysis. *Semiotica* 115(1/2): 121–146.
- Sweetser, Eve E. 1987. A Definition of *Lie*: An Examination of the Folk Models underlying a Semantic Prototype. — Holland, D.; Quinn, N. (ed.). *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 43–66.
- Weber, Max 1922. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkeley: University of California Press.